

Witold Jarno [https:// orcid.org/0000-0002-5845-6057](https://orcid.org/0000-0002-5845-6057)

Uniwersytet Łódzki

e-mail: wjarnolodz@op.pl

Pułkownik Michał Zdzichowski (1884-1962) – oficer artylerii i dowódca 10 Pułku Artylerii Lekkiej. Zarys biografii

Colonel Michael Zdzichowski (1884-1962)

– Artillery Officer and Commander of the 10th Lght Artillery
Regiment. Outline of a Biograph

Abstrakt

Artykuł opisuje postać pułkownika Michała Zdzichowskiego (1884-1962). Od 1905 r. służył on w armii rosyjskiej i brał udział w walkach na froncie rosyjsko-niemieckim w czasie I wojny światowej. W 1918 r. powrócił na ziemię polskie, gdzie – jako ochotnik – wstąpił do Wojska Polskiego. Początkowo otrzymał przydział do 1. Batalionu Morskiego, a w 1920 r. do Centralnego Obozu Podoficerskich Szkół Artylerii w Toruniu. Latem tego roku uczestniczył w wojnie polsko-rosyjskiej na północnym Mazowszu. Następnie przez pięć lat pracował w szkolnictwie wojskowym w Toruniu. Był bardzo dobrze oceniany przez przełożonych jako wybitny oficer artylerii. W 1926 r. został przeniesiony do 8 Pułku Artylerii Ciężkiej, gdzie objął stanowisko zastępcy dowódcy pułku. Pół roku później objął dowództwo 10 Pułku Artylerii Lekkiej w Łodzi i dowodził nim przez osiem lat. W 1934 r. został przeniesiony na emeryturę i zamieszkał w Lublinie. Tu zaczął realizować swe zainteresowania i malował obrazy olejne. We wrześniu 1939 r. został wyznaczony na dowódcę Ośrodka Zapasowego Artylerii Lekkiej nr 9. W okresie okupacji niemieckiej brał udział z żoną w tajnym nauczaniu. Po II wojnie światowej zgłosił się na ochotnika w sierpniu 1945 do tak zwanego ludowego Wojska Polskiego i pomimo 61 lat – otrzymał przydział do Oficerskiej Szkoły Artylerii w Chełmie (przeniesiono ją później do Olsztyna,

a następnie do Torunia). Na przełomie 1949 i 1950 r. został po raz drugi przeniesiony na emeryturę. Przez kolejne lata mieszkał w Torunie, gdzie zmarł w 1962 r.

Abstract

The article describes the figure of Colonel Michael Zdzichowski (1884-1962). From 1905 he served in the Russian army, and took part in the fighting on the Russian-German front during World War I. In 1918 he returned to Poland, where – as a volunteer – he joined the Polish Army. Initially, he was assigned to the 1st Marine Battalion, and in 1920 to the Central Camp of NCOs for Artillery Schools in Toruń – in the summer of the same year he took part of 1920 in the Polish-Russian war in northern Mazovia. Then he worked for five years at the artillery school in Toruń. He was very well assessed by his superiors as an outstanding artillery officer. In 1926 he was transferred to the 8th Heavy Artillery Regiment, where he took the position of deputy regiment commander. Half a year later he took command of the 10th Light Artillery Regiment in Lodz and commanded it for eight years. In 1934, he was retired and settled in Lublin. Here he began to develop his interests and painted oil paintings. In September 1939, he was appointed commander of the Light Artillery Reserve Center No. 9. During the German occupation, he and his wife participated in secret teaching. After World War II, in August 1945, he volunteered for the so-called Polish People's Army and despite 61 years of age – he was assigned to the Officer Artillery School in Chełm (later the school was transferred first to Olsztyn, and then to Toruń). At the turn of 1949 and 1950, he was retired for the second time. For the following years he lived in Toruń, where he died in 1962.

Słowa kluczowe: artyleria polska, 10 Pułk Artylerii Lekkiej, garnizon Łódź, szkolnictwo artylerii

Keywords: Polish artillery, 10th Light Artillery Regiment, Lodz garrison, artillery training

W armii polskiej służyło wielu wybitnych oficerów mających bogate doświadczenie bojowe, które wykorzystywali później do pracy szkoleniowej. Jedną z takich postaci jest płk Michał Zdzichowski oficer artylerii służący od 1905 r. w armii rosyjskiej, a od 1918 r. w szeregach Wojska Polskiego. Po zakończeniu II wojny światowej służył z kolei przez pięć lat w tzw. ludowym

Wojsku Polskim. Był nie tylko bardzo dobrym oficerem zajmującym się szkolenictwem wojskowym (różne szkoły artylerii), ale także znakomitym dowódcą jednostki liniowej w okresie pokoju, bowiem przez osiem lat stał na czele 10 pal¹ w Łodzi, będąc doskonałym fachowcem w zakresie wyszkolenia żołnierzy tego pułku. Swą wiedzę oraz doświadczenie przekazywał również młodym adeptom artylerii w przez pierwszych kilka lat po II wojnie światowej. Na zasłużonej emeryturze oddawał się swej pasji, jaką było malarstwo. Był niewątpliwie nietuzinkowym oficerem, zasługującym na pamięć potomnych. Cel ten ma spełniać niniejszy artykuł, który ma przybliżyć jego sylwetkę oraz przebieg kariery wojskowej².

Data urodzin Michała Zdzichowskiego nie jest do końca jasna, gdyż w dokumentach występują w tej kwestii rozbieżności. W jego powojennej teczce personalnej podany został dzień 22 maja 1884 r.³, podobnie jak w *Wypisie metrycznym* z księgi chrztów parafii rzymskokatolickiej w Kurtowianach (miasteczko w powiecie szawelskim, ok. 20 km na zachód od Szawli), gdzie zawarto informację, że 27 maja 1884 r. w tutejszym kościele parafialnym został ochrzczony przez księdza wikarego Onufrego Rubaźewicza kilkudniowy Michał urodzony 22 maja (rodzicami chrzestnymi byli Kazimierz Makowski i Anna Borowska)⁴. Z kolei w *Arkuszu ewidencyjno-kwalifikacyjnym* z 1928 r. jako data urodzin po-

---

¹ W tekście użyto następujących skrótów: CAW WBH – Centralne Archiwum Wojskowe Wojskowego Biura Historycznego, DP – Dywizja Piechoty, OK – Okręg Korpusu, pac – pułk artylerii ciężkiej, pal – pułk artylerii lekkiej, pap – pułk artylerii polowej, pp – pułk piechoty.

² Postaci Michała Zdzichowskiego został poświęcony już jeden artykuł W. Jaskulskiego (*Pułkownik Michał Zdzichowski (1884-1962). Żołnierz armii Drugiej Rzeczypospolitej. Przyczynek do biografii*, „Militaria Pomorskie. Zbiór studiów” 2011, T. 1, s. 85-124), lecz omówiono w nim głównie przebieg służby Zdzichowskiego w latach II Rzeczypospolitej, przede wszystkim w oparciu o kwestionariusze i karty kwalifikacyjne. W rezultacie w artykule tym dominują liczne i długie opinie przełożonych o M. Zdzichowskim, zaś okres jego służby przed 1918 r. oraz po przejściu w 1934 r. na emeryturę jest jedynie wzmiankowany (W. Jaskulski nie wykorzystał np. z powojennej teczki personalnej wspomnianego oficera).

³ CAW WBH, TAP Michał Zdzichowski, sygn. 37/52/1913, Zeszyt ewidencyjny z 1948 r., k. 1.

⁴ CAW WBH, ap. Michał Zdzichowski, sygn. 1125+8885, Wypis metryczny z księgi chrztów parafii rzymsko-katolickiej w Kurtowianach z 15 VI 1895 r., brak paginacji. Tę samą datę (22 V 1884) zawierają: *Lista starszeństwa oficerów zawodowych*, Warszawa 1922, s. 188; *Rocznik Oficerski 1932*, Warszawa 1932, s. 175. Warto tu dodać, że w części publikacji błędnie podawano brzmienie jego nazwiska jako Żdzichowski (*Rocznik Oficerski 1923*, Warszawa 1923, s. 749, 814 i 1525; *Rocznik Oficerski 1924*, Warszawa 1924, s. 670, 737 i 1385; *Spis oficerów służących czynnie w dniu 1.6.21 r.*, Warszawa 1921, s. 969).

dany został 4 czerwca 1884 r. Wspomniana data została przekreślona później i poprawiona w 1933 r. na dzień 3 czerwca⁵. W konsekwencji w części publikacji występuje 22 maja 1884 r.⁶ Sprawę komplikuje dodatkowo fakt, iż oficjalnie dzień urodzin M. Zdzichowskiego został w *Dzienniku Personalnym MSWojsk.* nr 11 z 1933 r. zmieniony z 22 maja 1884 r. na 3 czerwca 1884 r.⁷ Analizując powyższe daty, można stwierdzić, iż zarówno te z 22 maja, jak i 3 czerwca są poprawne, gdyż wynikają z różnicy kalendarza juliańskiego i gregoriańskiego. W XIX w. wynosiła ona 12 dni, dlatego też dzień 22 maja w kalendarzu juliańskim odpowiada dacie 3 czerwca w kalendarzu gregoriańskim. Z kolei data 4 czerwca została zapewne błędnie wpisana przez samego M. Zdzichowskiego, który pomylił się w obliczeniach, wynikających z tego, iż w XX w. różnica w tych kalendarzach wyniosła już 13 dni, co zostało skorygowane – jak wcześniej podano – w 1933 r. Analizując powyższe rozważania, za datę urodzin należy przyjąć dzień 3 czerwca 1884 r. według kalendarza gregoriańskiego (według kalendarza juliańskiego był to 22 maja 1884 r.).

Michał Zdzichowski urodził się w m. Szyło-Podubiś (majątek Burbiszki lub Buzbiszki w powiecie szawelskim) na terenie późniejszej tzw. Litwy Kowieńskiej w polskiej szlacheckiej rodzinie katolickiej⁸. Był synem Wacława (ur. 1844) i Anny z Rymkiewiczów (ur. 1852). Ojciec był mierniczym przysięgłym, natomiast matka nie pracowała i pozostawała na utrzymaniu męża, zajmując się wychowaniem jedynego dziecka. Młody Michał dorastał w rodzinnym domu w patriotycznej atmosferze przekazanej przez ojca – weterana Powstania Styczniowego 1863 r. Rodzina nie należała do biednych, gdyż posiadała 60 ha ziemi stanowiącej główne źródło jej utrzymania, zaś praca ojca – jako mierniczego – było jego dodatkowym zajęciem. Przez pierwszą dekadę swego życia Michał pobierał naukę w domu, po czym w 1895 r. rozpoczął edukację w 7-klasowej Szkole Realnej w Poniewieżu, gdzie zamieszkał u krewnych. W 1903 r. – po ukończeniu sześciu klas – przeniósł się do 7-klasowej Szkoły

---

⁵ CAW WBH, ap. Michał Zdzichowski, sygn. 1125+8885, Arkusze ewidencyjno-kwalifikacyjny z 1928 r., brak paginacji; *Dziennik Personalny Ministerstwa Spraw Wojskowych* 1933, nr 11, s. 211.

⁶ Dla przykładu, datę 22 V 1884 r. podał Waldemar Jaskulski (*Pułkownik Michał Zdzichowski*, s. 85).

⁷ *Dziennik Personalny Ministerstwa Spraw Wojskowych* 1933, nr 11, s. 211.

⁸ CAW WBH, ap. Michał Zdzichowski, sygn. 1125+8885, Arkusze ewidencyjno-kwalifikacyjny z 1928 r., brak paginacji; A. Kuprianis, *Łódzka 4 Grupa Artylerii w latach 1929-1939*, Łódź 2010, s. 192. Według W. Jaskulskiego (*Pułkownik Michał Zdzichowski*, s. 85) M. Zdzichowski miał się urodzić w Podubiu (Iżyło-Podubiś).

Realnej w lotewskiej Mitawie (obecnie Jelgawa), gdzie w następnym roku zdał egzamin maturalny⁹.

Latem 1904 r. powrócił do domu rodziców, skąd wyjechał rok później, gdy zdecydował o wyborze własnej drogi życiowej i w wieku 21 lat zgłosił się ochotniczo 27 sierpnia 1905 r. do armii rosyjskiej. Początkowo został skierowany – jako podchorąży – do 2-letniej Aleksandryjskiej Szkoły Wojennej w Moskwie (w 1906 r. zmieniono jej nazwę na Aleksiejewską Szkołę Wojenną), którą ukończył 14 czerwca 1907 r., otrzymując stopień podporucznika artylerii. Został wówczas przydzielony do 16 Brygady Artylerii stacjonującej w Wołkowysku. Liczyła ona trzy dywizjony i wchodziła w skład 16 DP podległej dowództwu 6 Korpusu Armijnego. We wspomnianej brygadzie służył przez kolejnych siedem lat, awansując 31 sierpnia 1910 r. na stopień porucznika. Początkowo zajmował stanowisko młodszego oficera (1907-1910), a później starszego oficera (1910-1914) w 6 baterii II dywizjonu¹⁰.

W czasie służby w Wołkowysku poznał młodszą o trzy lata Lucyllę Iwanowicz (ur. 10 maja 1887 r.). Pochodziła ona z polskiej rodziny szlacheckiej zamieszkałej w majątku Lale w powiecie rosieńskim (gmina Kielmy) – obecnie w centralnej części Republiki Litewskiej. Jej rodzicami byli: Wojciech (ur. 1855), urzędnik Towarzystwa Wzajemnych Ubezpieczeń oraz Lenia z Chelchowskich (ur. 1860). Młody Michał zakochał się z wzajemnością w Lucylli i 25 września 1910 r. narzeczeni zawarli związek małżeński w kościele parafialnym panny młodej w m. Lale. Ślubu udzielił im miejscowy ksiądz Aleksander Pożelto, zaś świadkami byli: Stanisław Miskiewicz, Aleksandra Pietkiewicz, Jerzy Przyjałgowski i Władysław Sakiel. Po ślubie Michał z Lucyllą zamieszkali w Wołkowysku, gdzie ich mieszkanie (wraz z dokumentami) spłonęło w czasie I wojny światowej¹¹.

Wybuch działań wojennych w 1914 r. przerwał szczęście rodzinne i rozdzielił małżonków na kilka lat. Porucznik M. Zdzichowski – wraz z 16 Brygadą

---

⁹ CAW WBH, ap. Michał Zdzichowski, sygn. 1125+8885, Arkusze ewidencyjno-kwalifikacyjny z 1928 r., brak paginacji. Ukończenie pierwszych sześciu klas w pierwszej ze wspomnianych szkół zajęło mu siedem lat, co wskazuje, iż albo z jakichś bliżej nieznanych powodów przerwał czasowo naukę bądź powtarzał którąś z klas.

¹⁰ CAW WBH, ap. Michał Zdzichowski, sygn. 1125+8885, Arkusze ewidencyjno-kwalifikacyjny z 1928 r., brak paginacji; W. Jaskulski, *Pułkownik Michał Zdzichowski*, s. 86; regiment.ru/reg/IV/B/16/1.htm (dostęp: 20 VII 2020 r.).

¹¹ CAW WBH, TAP Michał Zdzichowski, sygn. 37/52/1913, Zeszyt ewidencyjny z 1948 r., k. 2 oraz Odpis aktu zawarcia małżeństwa przez M. Zdzichowskiego i L. Iwanowicz, k. 37.

Artylerii i całym 6 Korpusem Armijnym¹² – brał udział w walkach rosyjskiej 2 Armii gen. Aleksandra Samsonowa w Prusach Wschodnich, a następnie wiosną 1915 r. w składzie rosyjskiej 10 Armii gen. Fadieja Siwersa w rejonie Mławy, Łomży i Rypina oraz nad Pilicą. Latem tego roku M. Zdzichowski został z kolei przeniesiony do 11 Dywizjonu Połowego Artylerii Ciężkiej, w którym objął najpierw stanowisko starszego oficera 3 baterii, rok później – dowódcy 1 baterii, a w 1917 r. – dowódcy dywizjonu. Jednostka ta niebawem została przeniesiona w okolice Rygi, a w grudniu 1915 r. nad Styr, gdzie przebywała na froncie do marca 1916 r. Później uczestniczyła w ostatniej ofensywie rosyjskiej (tzw. ofensywa Brusilowa), biorąc udział w walkach toczonych latem 1916 r. w rejonie Łucka i Kisielina. Przebywała tam do maja 1917 r., po czym przeniesiono ją na Podole w rejon Śniatynia i Brodów, gdzie podporządkowano ją dowództwu Frontu Południowo-Zachodniego gen. piechoty Piotra Bałujewa. Za wykazaną odwagę na polu walki M. Zdzichowski otrzymał sześć rosyjskich odznaczeń: Ordery św. Anny IV stopnia, III stopnia z mieczami kokardą i II stopnia z mieczami, Ordery św. Stanisława III stopnia i II stopnia z mieczami oraz Order św. Włodzimierza II stopnia z mieczami i kokardą. W trakcie wojny awansował na kolejne stopnie oficerskie: najpierw sztabskapitana (31 sierpnia 1914 r.), a następnie kapitana (na przełomie marca i kwietnia 1916 r. – ze starszeństwem z 23 grudnia 1915 r.)¹³.

W szeregach armii rosyjskiej bohater niniejszego artykułu pozostawał do 19 stycznia 1918 r. Był to narastający czas terroru, jaki rozpętało bolszewicy, którzy przejęli władzę w Rosji po rewolucji listopadowej w 1917 r. Pogłębiający

---

¹² W skład korpusu wchodziły – oprócz 16 DP – także: 4 DP z Łomży, 4 Dywizja Kawalerii z Białegostoku, 6 Dywizjon Moździerzy z Łukowa i 10 Batalion Saperów z Nowogrodu koło Ostrołki.

¹³ CAW WBH, ap. Michał Zdzichowski, sygn. 1125+8885, Lista kwalifikacyjna z 1921 r. i Arkusz ewidencyjno-kwalifikacyjny z 1928 r., brak paginacji; https://ria1914.info/index.php/16-я_артиллерийская_бригада (dostęp: 20 VII 2020); www.antologifo.narod.ru/pages/list/histore/ist16abr.htm (dostęp: 20 VII 2020). Trzeba tu wyjaśnić sprawę dwóch stopni oficerskich w armii rosyjskiej – sztabskapitana i kapitana. Stopień sztabskapitana (w kawalerii jego odpowiednikiem był stopień sztabrotmistrza) był w armii carskiej stopniem pośrednim pomiędzy porucznikiem a kapitanem (rotmistrzem w kawalerii). Ponieważ w armii tej od 1884 r. nie było stopnia majora, stopień sztabskapitana odpowiadał stopniowi kapitana w Wojsku Polskim, zaś stopień sztabrotmistrza – stopniowi rotmistrza w polskiej kawalerii. Natomiast odpowiednikiem stopnia kapitana/rotmistrza w armii rosyjskiej był w armii polskiej stopień majora. W Polskich Korpusach w Rosji stopnie sztabskapitana i sztabrotmistrza były często zastępowane określeniami: podkapitan i podrotmistrz.

się chaos doprowadził szybko do rozpadu armii imperium rosyjskiego, który objął również Front Południowo-Zachodni. Dowodzony przez kpt. M. Zdzichowskiego 11 Dywizjonu Polowego Artylerii Ciężkiej znajdował się do tego czasu w składzie rosyjskiego V Korpusu Armijnego, w którym inspektorem artylerii był Polak gen. major Leonard Skierski. Na początku 1918 r. wezwał on żołnierzy polskiej narodowości do porzucenia służby w armii rosyjskiej i udania się w rejon Kijowa, gdzie planował sformować IV Korpus Polski w Rosji. Szybko okazało się to niemożliwe, toteż kpt. M. Zdzichowski skierował się do Piotrogradu (obecnie Petersburg), gdzie w tym czasie przebywała jego żona pracująca w szkole wieczorowej dla analfabetów. Po wielu perypetiach udało mu się tam dotrzeć i spotykać z niewidzianą przez niemal cztery lata małżonką, z którą chciał powrócić do miejsca zamieszkania swych rodziców, do majątku Buzbyszki w powiecie szawelskim. Jednak wspólny wyjazd stale się opóźniał w związku z pogłębiającym się chaosem w Rosji. Ostatecznie kpt. M. Zdzichowski postanowił, że na razie sam wróci do kraju, co było znacznie bezpieczniejsze, niż podróż małżonków przez ogarnięte wojną domową tereny Rosji. W styczniu 1919 r. wyruszył ostatecznie w drogę i po kilku miesiącach przybył do wspomnianego majątku rodzinnego, znajdującego się na terenach pozostających wciąż pod okupacją niemiecką. Tam dowiedział się o śmierci ojca i teściowej w 1915 r. Czując potrzebę walki o niepodległość Ojczyzny, opuścił późną wiosną 1919 r. ziemie litewską i przybył do Warszawy, gdzie 25 czerwca tego roku zgłosił się ochotniczo do Wojska Polskiego¹⁴.

Michał Zdzichowski został zatwierdzony – do czasu weryfikacji – w stopniu kapitana (choć stopień kapitana w armii rosyjskiej odpowiadał stopniowi majora w polskiej armii) ze starszeństwem z dnia 23 listopada 1914 r.¹⁵ Przydzielono go początkowo do 1 Batalionu Morskiego (dowodzonego przez kpt. Konstantego Jacynicza) na stanowisko oficera kasowego i materiałowego. Jednostka ta znajdowała się wówczas w trakcie formowania i kwaterowała w Modlinie, będącym pierwszą bazą rodzącej się Polskiej Marynarki Wojennej. Skierowanie kpt. M. Zdzichowskiego do tego batalionu trudno wyjaśnić. Zapewne było to rozwiązanie tymczasowe spowodowane brakami kadrowymi w tej jednostce. Nasz bohater służył w niej do 29 marca 1920 r., przebywając cały czas w Modlinie. Jako wieloletni oficer artylerii musiał wykazać się dużym

---

¹⁴ CAW WBH, ap. Michał Zdzichowski, sygn. 1125+8885, Arkusz ewidencyjno-kwalifikacyjny z 1928 r., brak paginacji; CAW WBH, TAP Michał Zdzichowski, sygn. 37/52/1913, Życiorys, k. 17.

¹⁵ Dziennik Rozkazów Wojskowych Ministerstwa Spraw Wojskowych 1919, nr 87, s. 2021.

wysiłkiem, by „ogarnąć” zagadnienia natury gospodarczej, z którymi nie miał dotąd do czynienia. Nic dziwnego, że podjął starania o przeniesienie do artylerii, zwieńczone skierowaniem na miesięczny kurs dowódców baterii w Toruniu (od 29 marca do 30 kwietnia), po ukończeniu którego otrzymał przydział do swego „wyuczony” rodzaju broni¹⁶.

Rozkazem z 30 kwietnia 1920 r. został przeniesiony z 1 Batalionu Morskiego do Centralnego Obozu Podoficerskich Szkół Artylerii w Toruniu na stanowisko dowódcy I dywizjonu, natomiast według innych informacji zawartych w jego teczce personalnej objął dowództwo III dywizjonu. Szkoła ta wchodziła w tym czasie w skład Centralnego Obozu Szkolnego Artylerii w Toruniu¹⁷. Michał Zdzichowski zajął się w końcu tym, na czym się dobrze znał i zaczął szkolić młodych artylerzystów. Jednak pogarszająca się sytuacja wojenna na froncie polsko-rosyjskim i zbliżanie się wojsk bolszewickich do Warszawy, skłoniły polskie dowództwo do „rzucenia na front” wszelkich posiadanych rezerw. Dnia 3 sierpnia, z rozkazu dowódcy Grupy Operacyjnej gen. ppor. Bolesława Roi, kpt. Zdzichowski wyruszył na front na czele improwizowanego Dywizjonu Szkolnego Artylerii sformowanego w Centralnym Obozie Podoficerskich Szkół Artylerii w Toruniu. Jednostkę przydzielono do Grupy płk. Andrzeja Kopy broniącej od końca lipca Łomży¹⁸. Zanim jednak dywizjon kpt. M. Zdzichowskiego dołączył do wspomnianej Grupy, to wojska bolszewickie opanowały 3 sierpnia rzeczne miasto, zmuszając jego obrońców do wycofania się w kierunku stolicy. Niebawem większość pododdziałów podległych dotąd płk. A. Kopie włączono do nowo formowanej Dywizji Ochotniczej ppłk. Adama Koca. Pułkownik Kopa objął w tej dywizji dowództwo II Brygady Ochotniczej i to jemu miał nadal podlegać czasowo Dywizjon Szkolny Artylerii. Natomiast według Zdzisława Jaskulskiego dywizjon został wcielony w skład Grupy ppłk. Jerzego Ferka-Błęszyńskiego, który w Dywizji Ochotniczej objął dowództwo I Brygady Ochotniczej¹⁹. Problem ten trudno rozstrzygnąć, lecz na pewno pod

---

¹⁶ Szerzej o 1 Batalionie Morskim – zob.: R. Dziewałtowski-Gintowt, K. Taube, *Zarys historii wojennej Pułku Morskiego*, Warszawa 1933.

¹⁷ CAW WBH, ap. Michał Zdzichowski, sygn. 1125+8885, Arkusze ewidencyjno-kwalifikacyjny z 1928 r., brak paginacji; Dziennik Personalny Ministerstwa Spraw Wojskowych 1920, nr 17, s. 340; P. Ochociński, *Departament Artylerii Ministerstwa Spraw Wojskowych 1927-1939*, Toruń 2017, s. 47.

¹⁸ Grupa składała się z nowo sformowanych oddziałów, m.in. rezerwowego 101 pp, pojedynczych batalionów ochotniczego 109 i 157 pp oraz Batalionu Zapasowego 33 pp.

¹⁹ CAW WBH, ap. Michał Zdzichowski, sygn. 1125+8885, Arkusze ewidencyjno-kwalifikacyjny z 1928 r., brak paginacji; W. Jaskulski, *Pułkownik Michał Zdzichowski*, s. 86-87 – te

koniec pierwszej dekady sierpnia dywizjon kpt. M. Zdzichowskiego znajdował się w składzie Grupy płk. A. Kopy, koncentrującej się w rejonie Pułtusza i formalnie 12 sierpnia został włączony do II Brygady Dywizji Ochotniczej (powstałej na bazie jednostek Grupy płk. A. Kopy). Kilka dni później oddziały tej brygady wzięły udział w walkach o Nasielsk, a następnie w działaniach pościgowych w kierunku Ciechanowa²⁰.

Niestety o działaniach Dywizjon Szkolnego Artylerii kpt. M. Zdzichowskiego niewiele wiadomo, choć zapewne wspierał on działania oddziałów II Brygady Ochotniczej. Dnia 21 sierpnia 1920 r. jej dowódca w rozkazie operacyjnym brygady zdecydował: *Baterie Copsa oddaje się do dyspozycji 202 pp*²¹. Pułk ten – dowodzony przez mjr. Modesta Sieranta – wchodził wraz z ochotniczym 201 pp w skład wspomnianej II Brygady. Cztery dni później (25 sierpnia), gdy Dywizja Ochotnicza przebywała w rejonie Przasnysza. Jej dowódca ppłk Koc nakazał odesłać dywizjon kpt. M. Zdzichowskiego do Torunia: *Cała artyleria koncentruje się do godziny 21-ej 26 VIII we wsi Zabiele Wielkie. Szczegółowe instrukcje wyda mjr Lubański [Leonard – dowódca II dywizjonu 17 pac], który zarządzi wysłanie baterii Copsa do baterii zapasowych w kraju celem uzupełnienia ich działaniami zdolnymi do użytku bojowego...*²².

Po trzech tygodniach pobytu na froncie i sukcesie polskiej kontrofensywy znad Wieprza, która zmusiła wojska Michaiła Tuchaczewskiego do odwrotu, Dywizjon Szkolny Artylerii został odesłany do Centralnego Obozu Podoficerskich Szkół Artylerii w Toruniu. Tu 3 września kpt. M. Zdzichowski objął dowództwo jednego z dywizjonów, lecz brak precyzyjnych informacji nie pozwala określić którego. Trzy miesiące później, dekretem Naczelnego Wodza z 21 grudnia 1920 r. w myśl ustawy z 2 sierpnia 1919 r. o ustaleniu starszeństwa i nadaniu stopni oficerskich, nasz bohater został zatwierdzony 5 stycznia 1921 r. w stopniu majora ze starszeństwem z 1 kwietnia 1920 r. Tym samym Komisja Weryfikacyjna uznała jego stopień z armii rosyjskiej, co było dla M. Zdzichow-

---

ustalenia autor oparł na szkicu, na którym w składzie Grupy ppłk. J. Ferka-Błęszyńskiego wymieniono dywizjon COPSA, czyli Centralnego Obozu Podoficerskich Szkół Artylerii. Jednak żadne dokumenty w teczce personalnej M. Zdzichowskiego tego nie potwierdzają.

²⁰ W. Jaskulski, *Pulkownik Michał Zdzichowski*, s. 88; L. Wyszczelski, *Nasielsk 1920*, Warszawa 2020, s. 84-85, 119 i 136; idem, *Ciechanów 1920*, Warszawa 2020, s. 59, 63-64, 104-106, 204-212.

²¹ *Bitwa Warszawska 13-28 VIII 1920. Dokumenty operacyjne, Część II (17-28 VIII)*, red. M. Tarczyński, Warszawa 1996, dok. 558. *Rozkaz operacyjny nr 4 dowódcy II Brygady Dywizji Ochotniczej z 21 VIII 1920 r.*, s. 346.

²² *Bitwa Warszawska 13-28 VIII 1920*, dok. 719. *Rozkaz operacyjny dowódcy Dywizji Ochotniczej z 25 VIII 1920 r.*, s. 604.

skiego ważne z punktu widzenia jego dalszej kariery wojskowej w polskiej armii (formalnie jego oddziałem macierzystym w latach 1921-1926 był 18 pap)²³.

W Centralnym Obozie Podoficerskich Szkół Artylerii w Toruniu mjr M. Zdzychowski służył do grudnia 1921 r., dowodząc od 15 marca do 16 czerwca I dywizjonem, po czym został odkomenderowany na przeszkolenie i wziął udział (od 16 czerwca do 1 września) w kursie instrukcyjnym dla oficerów artylerii we Francji (Camp de Mailly). Po powrocie zajmował kolejno stanowiska: dowódcy II dywizjonu, a następnie czasowo (od 26 listopada 1921 r.) komendanta Centralnego Obozu Podoficerskich Szkół Artylerii (przemianowanego na początku 1922 r. na Obóz Szkół Artylerii w Toruniu²⁴) oraz w dniach 16-28 stycznia 1922 r. obowiązki komendanta Szkoły Młodszych Oficerów Artylerii. Prowadziła ona 9-miesięczne kursy doszkalające dla młodszych oficerów artylerii, a także dla oficerów innych broni, którzy zdecydowali się zmienić rodzaj broni na artylerię. Nauka rozpoczęła się w niej już 1 lutego, co było możliwe m.in. dzięki wielkiemu wysiłkowi mjr. Zdzychowskiego, który kierował nią czasowo do 28 stycznia, wówczas bowiem stanowisko komendanta objął ppłk Karol Podonowski. Następnie nasz bohater objął czasowo stanowisko pomocnika komendanta Obozu Szkół Artylerii i również czasowo funkcję dyrektora nauk (od 28 stycznia). Trzy miesiące później został z kolei powołany 4 maja 1922 r. na stanowisko komendanta Szkoły Podoficerów Zawodowych Artylerii i Podchorążych Rezerwy Artylerii (stanowisko objął 11 maja). W przededniu tego przeniesienia został 3 maja awansowany na stopień podpułkownika ze starszeństwem z 1 czerwca 1919 r. (lokata 62). Kierowana przez niego szkoła dawała niezbędne wykształcenie wojskowe podoficerom zawodowym i kandydatom na podchorążych rezerwy artylerii, natomiast ukończenie kursu uprawniało absolwentów do mianowania na podoficerów zawodowych lub podchorążych rezerwy artylerii. W okresie od 1 czerwca do 30 września 1923 r. ppłk Zdzychowski uczestniczył w kursie dowódców pułków w Szkole Strzelań Artylerii w Toruniu, jednocześnie dowodząc wciąż Szkołą Podoficerów Zawodowych Artylerii i Podchorążych Rezerwy Artylerii mieszczącą się w tym samym mieście, która

---

²³ CAW WBH, ap. Michał Zdzychowski, sygn. 1125+8885, Arkusz ewidencyjno-kwalifikacyjny z 1928 r., brak paginacji; Dziennik Personalny Ministerstwa Spraw Wojskowych 1921, nr 1, s. 5.

²⁴ W jego skład w 1923 r. wchodziły: Komenda Obozu, Oficerska Szkoła Artylerii, Szkoła Strzelań Artylerii, Szkoła Młodszych Oficerów Artylerii, Szkoła Podoficerów Zawodowych Artylerii i Szkoła Pomiarów Artylerii (P. Ochociński, *Departament Artylerii*, s. 117-118).

w tym roku zmieniła nazwę na Szkołę Podoficerów Zawodowych Artylerii²⁵. Kończąc kurs, otrzymał bardzo dobrą opinię gen. bryg. Wincentego Kaczyńskiego (komendanta Obozu Szkół Artylerii w Toruniu): *Pilny, fachowo bardzo dobrze przygotowany, teoretycznie i praktycznie bardzo dobrze wyszkolony, osiągnął bardzo dobre wyniki*²⁶. Po powrocie z kursu kierował Szkołą Podoficerów Zawodowych Artylerii do czerwca 1926 r. W międzyczasie 30 kwietnia 1925 r. ppłk Zdzichowski otrzymał zgodę prezydenta RP Stanisława Wojciechowskiego na przyjęcie i noszenie francuskiego odznaczenia „Palmy Akademickiej”.

Jako komendant wspomnianej szkoły ppłk M. Zdzichowski był odpowiedzialny za wyszkolenie wojskowe i wychowanie jej słuchaczy, za ścisłe przestrzeganie obowiązujących przepisów i programów nauczania, jak również za stan dyscypliny. Ze swych obowiązków wywiązywał się bardzo dobrze, zyskując rokrocznie wysokie oceny swych przełożonych. Już 20 grudnia 1922 r. został wyróżniony przez szefa Departamentu III Ministerstwa Spraw Wojskowych pochwałą za sprawne kierowanie wyszkoleniem podchorążych rezerwy artylerii. We wszystkich opiniach z lat 1922-1926 podkreślano jego fachowość, obowiązkowość, wybitne zdolności organizacyjne, kierownicze i wychowawcze oraz dbałość o wysoki poziom wyszkolenia. W opinii za 1923 r. gen. bryg. W. Kaczyński, tak pisał o ppłk. M. Zdzichowskim: *Przeprowadzone przez niego w tym roku dwa kursy wyszkolenia podoficerów zawodowych dały wyniki jak najlepsze, przez co ujawniły jego wybitne zalety organ., kierownicze i wychowawcze. Należy podkreślić drugi kurs, gdzie w większym stopniu zwrócono uwagę na stronę wychowawczą. [...] Nadaje się na komendanta każdej ze szkół art. i na stanowisko d-cy pułku. Wybitny*²⁷. Dwa lata później gen. bryg. Erwin Mehlem (kolejny komendant wspomnianego Obozu Szkół Artylerii w Toruniu) w opinii z 16 listopada 1925 r. ocenił go równie pozytywnie: *Zdolny i b. inteligentny*

²⁵ CAW WBH, ap. Michał Zdzichowski, sygn. 1125+8885, Arkusze ewidencyjno-kwalifikacyjny z 1928 r. i Roczne uzupełnienie listy kwalifikacyjnej za 1922 r., brak paginacji; Dziennik Personalny Ministerstwa Spraw Wojskowych 1922, nr 13 (załącznik do rozkazu „Lista starszeństwa oficerów zawodowych” z 3 V 1922 r., s.188) i 1925, nr 67, s. 339; M. Cieplewicz, *Wojsko Polskie w latach 1921-1926*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1998, s. 106-107; R. Łoś, *Artyleria polska 1914-1939*, Warszawa 1991, s. 141-145; B.M., *Szkoła młodszych oficerów artylerii w Toruniu*, „Przegląd Artyleryjski” 1924, nr 2, s. 68-69.

²⁶ CAW WBH, ap. Michał Zdzichowski, sygn. 1125+8885, Opinia gen. bryg. Wincentego Kaczyńskiego o ppłk. M. Zdzichowskim z II kursu dowódców pułków od 1 VI do 1 X 1923 r., brak paginacji.

²⁷ CAW WBH, ap. Michał Zdzichowski, sygn. 1125+8885, Roczne uzupełnienie listy kwalifikacyjnej za 1923 r., brak paginacji.

*oficer sztabowy, pokazujący być bardzo dobrym dowódcą pułku*²⁸. Także w trakcie inspekcji szkoły prowadzonych w 1925 r. przez gen. broni Józefa Hallera, Generalnego Inspektora Artylerii (po koniec lutego oraz 7 września) otrzymał pozytywne opinie²⁹.

Ciesząc się takim uznaniem przełożonych mógł liczyć na kolejne awanse służbowe, co też niebawem nastąpiło. „Dziennikiem Personalnym” z 11 marca 1926 r. ppłk M. Zdzychowski został przeniesiony do 8 pac (dowodził nim od listopada 1925 r. płk Julian Stasiniewicz) stacjonującego także w Toruniu – na stanowisko zastępcy dowódcy pułku. W okresie od 21 czerwca do 1 października 1926 r. pełnił także czasowo obowiązki dowódcy pułku, bowiem dotychczasowy dowódca 8 pac płk J. Stasiniewicz otrzymał 29 maja przydział na stanowisko komendanta Obozu Ćwiczeń w Brześciu nad Bugiem, a nowy dowódca płk Karol Podonowski korzystał z urlopu przeniesieniowego, a następnie uczestniczył w kursie dowódców pułku. W rezultacie, ppłk M. Zdzychowski choć zastępcą dowódcy 8 pac był jedynie niepełnych siedem miesięcy, to jednocześnie ponad trzy miesiące pełnił również obowiązki dowódcy pułku³⁰.

W międzyczasie „Dziennikiem Personalnym” z 21 sierpnia 1926 r. nasz bohater został wyznaczony na stanowisko dowódcy 10 pap w Łodzi, w miejsce odwołanego płk. Gwidona Śliwki, przeniesionego na stanowisko komendanta Obozu Ćwiczebnego Leśna. Pułk ten wchodził w skład 10 DP, podlegającej Dowództwu OK nr IV Łódź³¹ i formalnie do 1932 r. nosił nazwę: 10 Pułku Kaniowskiego Artylerii Polowej, natomiast później 10 Pułku Kaniowskiego Artylerii Lekkiej³². W 8 pac ppłk Zdzychowski pozostawał do 1 października 1926 r., tj. do dnia powrotu z kursu płk. Podonowskiego, któremu przekazał dowodzenie i zdał swe dotychczasowe obowiązki służbowe. Następnie podpułkownik przybył do Łodzi, gdzie 9 października objął dowodzenie 10 pap, które sprawować będzie najdłużej spośród jego dowódców w okresie międzywojennym (aż osiem lat), będzie to również stanowisko najdłużej zajmowane w trakcie jego całej kariery w Wojsku Polskim. Tuż po objęciu nowego stanowi-

---

²⁸ CAW WBH, ap. Michał Zdzychowski, sygn. 1125+8885, Roczne uzupełnienie listy kwalifikacyjnej za 1925 r., brak paginacji.

²⁹ W. Jaskulski, *Pułkownik Zdzychowski*, s. 92.

³⁰ Dziennik Personalny Ministerstwa Spraw Wojskowych 1926, nr 13, s. 82; W. Jaskulski, *Pułkownik Zdzychowski*, s. 96.

³¹ Dziennik Personalny Ministerstwa Spraw Wojskowych 1926, nr 33, s. 269; P. Zarzycki, *8 Pułk Artylerii Ciężkiej*, Pruszków 2000, s. 20.

³² Z dniem 1 I 1932 r. przemianowano pułki artylerii polowej na pułki artylerii lekkiej.

ska ppłk Michał Zdzichowski skorzystał z 5-tygodniowego urlopu przeniesieniowego od 14 października do 22 listopada. W Łodzi zamieszkał w budynku oficerskim przy ul. św. Jerzego 5/7, położonym naprzeciw bramy głównej koszar 10 pap, skąd do podległej mu jednostki miał bardzo blisko, należało bowiem tylko przejść na drugą stronę ulicy³³.

Do wiosny 1926 r. pułk stacjonował w całości w Łodzi, lecz w kwietniu 1926 r. jego III dywizjon przeniesiono do m. Różan (na obszarze OK nr I Warszawa), gdzie sformowano także jego składnicę wojenną. W konsekwencji przed ppłk. Zdzichowskim stanęło trudne zadanie dowodzenia jednostką rozlokowaną w dwóch odległych od siebie garnizonach, co wymagało z jego strony wyjątkowej pracy. Wyróżniał się on tą cechą, toteż nic dziwnego, że już 1 stycznia 1928 r. – w uznaniu podejmowanych przez niego wysiłków – został awansowany na stopień pułkownika, a w sierpniu tego roku odznaczony Złotym Krzyżem Zasługi za sukcesy na polu organizacji i wyszkolenia wojska oraz Medalem 10-lecia Odzyskania Niepodległości³⁴.

Dowódca pułku był najważniejszą osobą w jednostce i odpowiadał za wyszkolenie, wychowanie patriotyczno-obywatelskie, karność i dyscyplinę podległych sobie żołnierzy oraz sprawy administracyjno-gospodarcze pułku. Organizacyjnie w jego składzie znajdowały się w tym czasie: drużyna dowódcy pułku, drużyna łączności oraz trzy dywizjony³⁵ posiadające od 1924 r.³⁶ po trzy baterie (baterie 2, 3, 4, 5, 6, 8 i 9 miały na uzbrojeniu armaty 75 mm,

---

³³ CAW WBH, 10 pal, sygn. I.322.10.8, Rozkaz dzienny nr 212 z 9 X 1926 r., poz. 2 i nr 215 z 13 X 1926 r., poz. 2; CAW WBH, 10 DP, sygn. I.313.10.9, Rozkaz dowództwa dywizji nr 24 z 14 IX 1926 r., poz. 1; Dziennik Rozkazów Ministerstwa Spraw Wojskowych 1931, nr 36, poz. 473, s. s. 407; W. Jarno, *Okręg Korpusu Wojska Polskiego nr IV Łódź 1918-1939*, Łódź 2001, s. 367; A. Kuprianis, *Kaniowski 10 Pułk Artylerii Lekkiej w Łodzi 1919-1939. Geneza, organizacja i jej zmiany, dyslokacja*, „Rocznik Łódzki” 2007, T. LIV, s. 101. W pracy P. Zarzyckiego (*10 Kaniowski Pułk Artylerii Lekkiej*, Pruszków 1997, s. 18) jest informacja, iż ppłk M. Zdzichowski objął dowództwo 10 pap 15 września 1926 r. Nie jest ona w pełni prawdziwa, gdyż tego dnia dowództwo pułku zdał jego poprzedni dowódca płk Gwidon Śliwka, a obowiązki dowódcy pełnił od 15 września do 9 października ppłk Wacław Bartoszkiewicz.

³⁴ CAW WBH, ap. Michał Zdzichowski, sygn. 1125+8885, Roczne uzupełnienie listy kwalifikacyjnej za 1928 r., brak paginacji; Dziennik Personalny Ministerstwa Spraw Wojskowych 1928, nr 1, s. 2 i nr 12, s. 261.

³⁵ Drużynę dowódcy tworzył poczet dowódcy oraz kwatermistrz, zaś drużynę łączności sześć patroli – radiotelegraficzny, telefoniczny konny, gołębi oraz trzy sygnalizacji optycznej.

³⁶ Osiągnięto to, przemianowując dotychczasową 7 i 8 baterię na 3 i 4 baterię oraz formując od podstaw nowe trzy baterie III dywizjonu (7, 8 i 9).

1 bateria – haubice 100 mm, natomiast 7 bateria – haubice 105 mm)³⁷. Jednostka od stycznia 1931 r. stacjonowała ponownie w całości w Łodzi, po tym jak rozwiązano jej III dywizjon w Róźanie³⁸ i odtworzono go od podstaw w łódzkim garnizonie³⁹, w wyniku czego pułk posiadał odtąd sześć baterii w trzech 2-bateryjnych dywizjonach: I dywizjon – 1 i 2 bateria po 4 armaty 75 mm wz. 1897, II dywizjon – 4 i 5 bateria po 4 armaty 75 mm wz. 1897 oraz III dywizjon – 7 i 8 bateria po 4 haubice 100 mm wz. 1914/1919. W tym też czasie przeniesiono I dywizjon z ul. św. Jerzego 10 na ul. 1 Maja 68 (II dywizjon nadal zajmował koszary przy ul. L. Żeligowskiego 39), przez co w koszarach przy ul. św. Jerzego kwaterował odtąd jedynie nowo sformowany III dywizjon oraz dowództwo pułku, lecz i ono zostało we wrześniu 1931 r. przeniesione do budynku przy ul. św. Jerzego 5/7. Według wprowadzonego w lipcu 1932 r. etatu 10 pal (obowiązywał do wiosny 1939 r.) pułk miał liczyć 40 oficerów, 84 podoficerów, 639 szeregowych, 339 koni i 24 działa, zaś w skład dowództwa pułku wchodził: dowódca i jego zastępca, lekarz i lekarz weterynarii, kwatermistrz, oficer mobilizacyjny i jego zastępca, oficer administracyjno-materiałowy i jego zastępca, oficer żywnościowy, oficer płatnik oraz kilkunastu cywilnych kancelistów z tzw. personelu pomocniczego⁴⁰.

Wiosną 1929 r. utworzono w polskiej armii wyższe związki organizacyjne artylerii w postaci jedenastu grup artylerii (po jednej w każdym okręgu korpusu oraz 11 Grupa Artylerii Przeciwlotniczej)⁴¹. Dowódcą powstałej 1 kwietnia

---

³⁷ Szerzej o historii 10 pal, 10 DP, garnizonu łódzkiego oraz OK nr IV Łódź; patrz: Jarno W., *10 Pułk Artylerii Lekkiej w latach 1919-1939. Zarys dziejów*, [w:] *Wśród dymu i ognia. Studia i materiały do dziejów artylerii polskiej i obcej*, Tom II, red. A. Smoliński, Toruń 2016, s. 211-273; idem, *Okręg Korpusu*, passim; A. Kuprianis, *Kaniowski 10 Pułk*, s. 89-103; K. Czernielewski, W. Jarno, *Garnizon łódzki Wojska Polskiego w latach 1918-1939*, Toruń 2008; W. Jarno, W. Kozłowski, *10 Dywizja Piechoty w wojnie 1939 roku*, Pruszków 2016.

³⁸ Na jego bazie utworzono dwubateryjny II dywizjon 28 pap (dawna 7 i 8 bateria 10 pap) oraz część Dywizjonu Manewrowego Artylerii przy Doświadczalnym Centrum Wyszkożenia w Rembertowie (dawna 9 bateria 10 pap).

³⁹ Na bazie wydzielonych pododdziałów I i II dywizjonu – dotychczasową 3 baterię przemianowano na 1 baterię, 6 baterię na 2, dawną 1 baterię na 7, zaś 2 baterię przeformowano na 8 baterię i przebrojono w haubice 100 mm wz. 1914/19.

⁴⁰ CAW WBH, Departament Artylerii Ministerstwa Spraw Wojskowych, sygn. I.300.34.34, Rozkaz o organizacji dywizjonu manewrowego artylerii z 2 XII 1930 r., brak paginacji; CAW WBH, 10 pal, sygn. I.322.10.16, Rozkaz dowództwa pułku nr 201 z 17 IX 1931 r., brak paginacji; W. Jarno, *Okręg korpusu*, s. 153-156; P. Zarzycki, *10 Kaniowski*, s. 10-11.

⁴¹ Powstały one ze zlikwidowanych wówczas okręgowych szefostw artylerii i uzbrojenia, na miejsce których powołano szefostwa uzbrojenia określonego okręgu. W skład poszczególnych

1929 r. w OK nr IV Łódź – 4 Grupy Artylerii był od kwietnia 1929 r. do września 1935 r. płk/gen. bryg. Stanisław Miller, a następnie płk Leonard Lubański. Dowódcy tej grupy podlegał bezpośrednio 4 pac oraz pod względem wyszkolenia 7, 8 (ten pułk do 1935 r.), 10 i 26 pap, stąd też płk. M. Zdzichowski utrzymywał z jej dowódcą bliskie kontakty w zakresie wszelkich szkoleniowych podległego mu 10 pap⁴².

System szkolenia pułku dowodzonego przez płk. M. Zdzichowskiego nie odbiegał od przyjętego w pozostałych pułkach artylerii lekkiej. W trakcie przeszkolenia garnizonowego uczono żołnierzy podstawowych wiadomości o kraju i wojsku, regulaminów wojskowych, musztry oraz obsługi broni. Jednak w łódzkim garnizonie oraz w całym OK nr IV nie było odpowiednich warunków do realizacji wszystkich ćwiczeń, zwłaszcza „ostrego” strzelania. Dlatego też celem praktycznej nauki strzelania ogniowego pułk wyjeżdżał w miesiącach letnich na tzw. szkołę ognia odbywającą się na jednym z dużych poligonów, bowiem oba obozy ćwiczeń na obszarze wspomnianego okręgu (Raducz i Barycz) z powodu swych niewielkich rozmiarów nie odpowiadały potrzebom jednostek artylerii. Na „szkoły ognia” (trwające zazwyczaj 5-6 tygodni) 10 pap/10 pal wyjeżdżał przykładowo: w 1929 r. do obozu w Tarnogrodzie, w 1930 r. – w rejon Nowego Dworu Mazowieckiego, w 1931 r. – do obozu w Czerwonym Borze, w 1932 r. – w Biedrusku i od 1934 r. – ponownie w Czerwonym Borze. Ponadto pułk uczestniczył w letnich koncentracjach własnej 10 DP, które odbywały się m.in. w Baryczy (1927), w Burzeninie pod Sieradzem (1929), w okolicy Tomaszowa Mazowieckiego (1930), w Raduczu (1933) oraz w rejonie Wielunia (1934) – na których artylerzyści ćwiczyli współdziałanie pododdziałów artylerii z innymi formacjami⁴³.

Warto tu dodać, że w latach 1926-1929 10 pap – wraz z całą 10 DP – był inspekcjonowany przez generała inspekcjonującego, gen. bryg. Jana Wróblewskiego, zaś od 1929 r. przez inspektora armii, gen. dyw. Leona Berbeckiego. Ten ostatni przeprowadził w Łodzi kilka tzw. studium terenowych (dwustronnych

---

grup wchodziły pułki artylerii ciężkiej i górskiej oraz pułk artylerii najcięższej, dyslokowane na obszarze danego okręgu, zaś pod względem wyszkolenia przydzielono im pułki artylerii polowej i dywizjony artylerii konnej.

⁴² CAW WBH, Dziennik Rozkazów Dowództwa Okręgu Korpusu nr IV. Rozkaz tajny nr 7 z 29 V 1929 r.; A. Kuprianis, *Łódzka 4 Grupa...*, s. 51-53; R. Łoś, *Artyleria polska*, s. 263.

⁴³ CAW WBH, Dowództwo OK nr IV Łódź, sygn. I.371.4.123, Wytyczne wyszkolenia jednostek artylerii na okres letni 1926 r., brak paginacji; CAW WBH, 4 Grupa Artylerii, sygn. I.315.11.1, Rozkazy dowództwa 4 Grupy Artylerii z lat 1929-1935; A. Kuprianis, *Łódzka 4 Grupa*, s. 334-335, 342 i 369; P. Zarzycki, *10 Kaniowski*, s. 14.

gier wojennych). W części z nich brał udział płk Zdzichowski: przykładowo w dniach 22-26 maja 1929 r. jako Dowódca Artylerii 40 DP (związek taktyczny stworzony „na papierze” dla celów szkoleniowych), w dniach 19-22 lutego 1930 r. – tym razem w gmachu Generalnego Inspektoratu Sił Zbrojnych w Warszawie czy ponownie w Łodzi w dniach 16-18 grudnia 1930 r.⁴⁴

W trakcie swej służby w łódzkim garnizonie płk Michał Zdzichowski systematycznie podnosił swe kwalifikacje fachowe, uczestnicząc w 1928 r. w III uniwersytetno-informacyjnym kursie dowódców pułków w Rembertowie (od 3 lutego do 3 maja), a w 1929 r. w IV kursie wyższych dowódców artylerii przy Wyższej Szkole Wojennej (od 2 stycznia do 1 maja). W obu uzyskał dobre opinie: dla przykładu za udział w tym ostatnim płk S. Miller (dowódca 4 Grupy Artylerii i jednocześnie kierownik tego kursu) zaliczył go do grupy oficerów „bardzo zdolnych”, stwierdzając m.in.: *Żywa inteligencja. B. dokładny, posiada rozległe i b. dobrze opanowane wiadomości z ogólnej wiedzy wojskowej, wieka sia pracy. Posiada dokładne głębokie i całkowicie utrwalone wiadomości wszystkiego co dotyczy użycia artyl. Wydaje ścisły sąd. Wzorowy dca. Jest zdolny do wykonywania wyższego dztwa art. i to w sposób jak najlepszy*⁴⁵. Warto tu dodać, że kilkakrotnie płk M. Zdzichowski pełnił w zastępstwie dodatkowe obowiązki, np. w dniach 2 lipca-15 września 1931 r. – obowiązki dowódcy 4 Grupy Artylerii, od 1 listopada 1932 r. do 10 lipca 1933 r. – obowiązki dowódcy PD 10 DP, a w dniach 10-20 lipca tego roku – dowódcy 10 DP⁴⁶.

W ciągu swego dowodzenia 10 pap/10 pal ppłk/płk Zdzichowski był wysoko oceniany przez przełożonych, którzy podkreślali w corocznych opiniach jego bardzo wysokie kwalifikacje fachowe. Dla przykładu, w ocenie za 1927 r. gen. bryg. Józef Olszyna-Wilczyński (dowódca 10 DP) pisał o nim: *Nadzwyczaj pracowity, wybitnie pedantyczny, nawet drobiazgowy. Bardzo wymagający [...] przykładnie obowiązkowy i pod tym względem bezwzględny wobec siebie i podwładnych. Mimo tego życzliwy i zapobiegawczy dla podwładnych. Bardzo wybitny oficer na którym polegać można. Wybitnie ambitny, nadzwyczaj chętny*

⁴⁴ W. Jaskulski, *Pułkownik Michał Zdzichowski*, s. 99-107.

⁴⁵ CAW WBH, ap. Michał Zdzichowski, sygn. 1125+8885, Opinia płk. S. Millera o płk. M. Zdzichowskim po ukończeniu IV kursu dla wyższych dowódców artylerii z 1928 r., brak paginacji.

⁴⁶ CAW WBH, ap. Michał Zdzichowski, sygn. 1125+8885, Roczne uzupełnienie listy kwalifikacyjnej za 1928, 1929, 1931 i 1933 r., brak paginacji; CAW WBH, Dziennik Rozkazów Dowództwa OK nr IV Łódź 1931, nr 21, poz. 1; CAW WBH, 10 DP, sygn. I.313.10.16, Rozkazy dywizyjne nr 7 i 8 z 10 i 20 VII 1933 r., brak paginacji.

Pułkownik Michał Zdzichowski – zdjęcie z 1928 r.
(źródło: *Życie wojska D.O.K. IV i samorządu łódzkiego*.
Specjalny dodatek „Polski Zbrojnej”, Warszawa 1928, s. 25).

do każdej pracy, przykłada się do niej z całą zaciętością. [...] Bardzo inteligentny, odczytany, wykształcony. [...] Fachowo bardzo dobrze wyszkolony oficer z odpowiednią rutyną i doświadczeniem. [...] Wybitny⁴⁷. Jeszcze dobitniejsze wnioski zawiera jego opinia kwalifikacyjna również za 1927 r.: Bardzo dobry oficer i dca pułku. [...] Gruntownie wykształcony. Zdoln. kier. b. duża, tak w boju, jak i w pokoju. [...] Nadaje się b. dobrze na ob. stanowisko dcy pułku i na wyższe: a) na dcę bryg. art. lub art. dyw., korpuśnej lub grupy [...] b) na kmdta szk. of.

---

⁴⁷ CAW WBH, ap. Michał Zdzichowski, sygn. 1125+8885, Roczne uzupełnienie listy kwalifikacyjnej za 1927 r., brak paginacji.

*i pdf. art.*⁴⁸ Podobną opinię wystawił w 1928 r. gen. bryg. Oktawiusz Nałęcz Małachowski (dowódca OK nr IV): *Do awansu jeszcze nie (świeżo aneksowany na pułkownika). Wyższego stanowiska w linii dla niego już nie ma (w czasie pokoju). W szkolnictwie byłoby, lecz jest pożądane, aby po tylu latach pobytu w Toruniu, podowodził dłużej pułkiem artylerii*⁴⁹. Zbliżone oceny jego pracy zawierają opinie płk./gen. bryg. S. Millera, dowódcy utworzonej w 1929 r. 4 Grupy Artylerii – z lat 1930-1933⁵⁰. Przykładowo w jego ocenie płk. Zdzychowskiego z września 1931 r. możemy przeczytać: *Charakter wyrobiony i opanowany. Stanowczy – czasami uparty. Jako artylerzysta i kierownik ćwiczeń i strzelań wybitny. [...] Taktycznie bardzo dobrze wyszkolony. Posiada wprawdzie duże zdolności organizacyjne i kierownicze, jednak postępuje się czasem metodą zbyt > swoistą < i nie zawsze daje pożądane wyniki. Opanował regulaminy i instrukcje w stopniu wybitnym. Bardzo dobry dca pułku*⁵¹ – podobnie ocenił go wówczas gen. bryg. S. Nałęcz Małachowski: *Jako dowódca p.a.p. wzorowy, nadaje się b. dobrze na dce grupy artylerii*⁵².

Opinie dowódcy OK nr IV, 4 Grupy Artylerii oraz dowódcy 10 DP z lat 1932-1934 są niemal identyczne, przy czym mowa jest już w nich (bez żadnych zastrzeżeń) o bardzo dużych zdolnościach organizacyjnych i kierowniczych płk. M. Zdzychowskiego, czego przykładem może być opinia z 1932 r. gen. bryg. J. Olszyny-Wilczyńskiego (dowódcy 10 DP): *Wybitny dowódca p.a.l., nadaje się wybitnie na dce grupy art., kmdta szkół art. Do sł. w sztabach mniej się nadaje. W czasie wojny może być dca większej grupy art., dca Obsz. War., a nawet w razie potrzeby dca dyw. przy tegim dcy p.d. z piechoty*; gen. bryg. S. Nałęcza Małachowskiego (dowódcy OK nr IV): *Wybitnie odpowiada na obecnym stan. Nadaje się na dce gr. art. i wybitnie do szkolnictwa*; czy też gen. bryg. S. Millera (dowódcy 4 Grupy Artylerii): *Jako artylerzysta i kier. ćwiczeń i strzelań bez zarzutu, taktycznie b. dobrze wyszkol. Regulaminy i instrukcje opanował w stopniu wybitnym. B. dobry dca pułku. Nadaje się na dce grupy art. i kmdta S.S.Art.*⁵³

⁴⁸ CAW WBH, ap. Michał Zdzychowski, sygn. 1125+8885, Opinia kwalifikacyjna za 1927 r., brak paginacji.

⁴⁹ CAW WBH, ap. Michał Zdzychowski, sygn. 1125+8885, Arkusz ewidencyjno-kwalifikacyjny z 1928 r., brak paginacji.

⁵⁰ CAW WBH, ap. Michał Zdzychowski, sygn. 1125+8885, Roczne uzupełnienie listy kwalifikacyjnej za 1929, 1930, 1932 i 1933 r., brak paginacji.

⁵¹ CAW WBH, ap. Michał Zdzychowski, sygn. 1125+8885, Roczne uzupełnienie listy kwalifikacyjnej za 1931 r., brak paginacji.

⁵² Ibidem.

⁵³ CAW WBH, ap. Michał Zdzychowski, sygn. 1125+8885, Wykaz opinii o płk. M. Zdzychowskim za 1932 r., brak paginacji.

Poza sprawami wyszkolenia wojskowego, płk Zdzichowski przykładał dużą wagę do kwestii patriotycznego wychowania żołnierzy pułku (pogadanki historyczne i odczyty oficerów i zapraszanych gości, choć oczywiście dominowała w nich propaganda patriotyczna i propaństwowa) oraz rozwijania w jednostce działalności oświatowej ukierunkowanej na likwidację analfabetyzmu, doszkalać kadry zawodowej i przygotowanie żołnierzy służby zasadniczej do pracy w cywilu (organizowano w tym celu różne kursy zawodowe). W sferze kulturalnej płk Zdzichowski wspierał działalność kasyna pułkowego, świetlicy żołnierskiej czy zespołów muzycznych, a w sferze sportowej – podnoszenie tężyzny fizycznej i ogólnej sprawności żołnierzy. Wiele ożywienia w rozwój portu w pułku wniosło utworzenie w 1925 r. Wojskowego Klubu Sportowego „Orzeł” skupiającego drużyny sportowe łódzkich jednostek. W kolejnych latach żołnierze 10 pap odnieśli wiele sukcesów zarówno w zawodach o mistrzowo OK nr IV, jak i w zawodach o mistrzostwo 10 DP. Nie mniej prestiżowe były zawody pułkowe, które np. w 1931 r. – wygrali artylerzyści 2 bateria, a II miejsce zajęli ich koledzy z 5 baterii⁵⁴.

Pułkownik Michał Zdzichowski – jako dowódca pułku – uczestniczył w obchodzonych w łódzkim garnizonie obchodach świąt wojskowych, państwowych i religijnych. Organizowane z dużym nakładem środków uroczystości miały duże znaczenie dla wychowania obywatelskiego i patriotycznego żołnierzy, gdyż przypominały im doniosłe fakty z historii Polski i własnej jednostki oraz pogłębiania współpracy wojska ze społeczeństwem. Niewątpliwie najważniejszym z nich, obchodzonym bardzo uroczysto, było święto pułkowe, które rozkazem Ministerstwa Spraw Wojskowych nr 16 z 19 maja 1927 r. zostało wyznaczone na 7 maja na pamiątkę walk pododdziałów II dywizjonu w rejonie Wasilewicz i stacji kolejowej Babcze na Polesiu w 1920 r.⁵⁵ Z tej okazji płk Zdzichowski wydał tego dnia w 1927 r. uroczysty rozkaz wydrukowany złotą farbą: *Pierwszym zadaniem w dniu dzisiejszym jest wspomnienie naszych kolegów bohaterów, poległych w obronie Ojczyzny. [...] Obecnie w czasie pokoju stać będziemy na straży przysięgi, honoru i pięknej tradycji naszego pułku*⁵⁶. Święto pułkowe miało swój specjalny program i szczególną oprawę, a przygotowania do niego trwały zazwyczaj kilka tygodni. Szybko też ukształtował się także schemat tego święta: zaczynało się mszą poranną, po czym miała miejsce defilada odbierana przez dowódcę pułku, a następnie zabawy i zawody, przy współudziale miej-

⁵⁴ A. Kuprianis, *Łódzka 4 Grupa*, s. 381-382, 454-455 i 458; P. Zarzycki, *10 Kaniowski*, s. 16.

⁵⁵ Dziennik Rozkazów Ministerstwa Spraw Wojskowych 1927, nr 16, poz. 174, s. 242; P. Zarzycki, *10 Kaniowski*, s. 11.

⁵⁶ CAW WBH, 10 pal, sygn. I.322.10.10, Rozkaz dzienny nr 102 z 7 V 1927 r., brak paginacji.

scowej społeczności oraz przedstawicieli lokalnych władz wojskowych i cywilnych. Tradycją obchodów święta pułkowego stało się także wręczanie pamiątkowej odznaki pułkowej wyróżniającym się żołnierzom, do czego uprawniony był dowódca pułku. Odznakę omawianego pułku zaprojektował w 1926 r. kpt. Rudolf Leroch-Orlot, natomiast jej zwór został zatwierdzony rok później (pierwsze odznaki nadano w 1928 r.). Wręczano ją nie tylko żołnierzom pułku, ale także przedstawicielom władz wojskowych i cywilnych. Oprócz święta pułkowego płk Zdzychowski uczestniczył rokrocznie w obchodach m.in.: Święta Artylerzystów (4 grudnia), Dnia Niepodległości (11 listopada), Święta Żołnierza (15 sierpnia), rocznicy bitwy kaniowskiej (11 maja), rocznic wybuchu powstań narodowych i uchwalenia Konstytucji 3 maja, w ważniejszych świątach religijnych, dnia imienin marszałka Józefa Piłsudskiego (19 marca) czy też wizyt w Łodzi przedstawicieli władz państwowych i wojskowych. Dużą rangę miało także składanie przysięgi, w trakcie której dla żołnierzy różnych wyznań obowiązywały odmienne teksty rot przysięgi. Wprawdzie zasadniczy tekst wymieniający obowiązki żołnierskie był taki sam, a odmienności dotyczyły pierwszych i ostatnich słów roty. Cechą charakterystyczną jednostek artylerii było to, że nie posiadały one (poza 13 pał) własnych sztandarów, przez co do 1938 r. składano w nich przysięgę na tzw. działo⁵⁷.

Pułkownik Michał Zdzychowski dowodził 10 pał najdłużej spośród wszystkich jego dowódców – bowiem od 9 października 1926 r. do kwietnia 1934 r., kiedy to przekazał dowodzenie jednostką swemu następcy płk. Zygmuntowi Łakińskiemu (dotychczasowemu dowódcy 7 Dywizjonu Artylerii Konnej). Tuż przed formalną zmianą dowództwa jednostki, płk Zdzychowski otrzymał 10-dniowy urlop wypoczynkowy od 29 marca do 7 kwietnia 1934 r.⁵⁸ W jego trakcie minister spraw wojskowych (rozkazem Biura Personalnego Ministerstwa Spraw Wojskowych z 5 kwietnia) przeniósł wspomnianego płk. Łakińskiego na stanowisko dowódcy 10 pał, który 20 kwietnia zameldował się w dowództwie 10 DP i otrzymał 7-dniowy urlop okolicznościowy (od 23 do

⁵⁷ H. Wielecki, R. Sieradzki, *Wojsko Polskie 1921-1939. Odznaki pamiątkowe artylerii*, Pruszków 1997, s. 38-39; A. Kuprianis, *Łódzka 4 Grupa*, s. 421-423; P. Zarzycki, *10 Kaniowski*, s. 11-12; K. Satora, *Opowieści wrześnieowych sztandarów*, Warszawa 1990, s. 283. Pułk sztandar otrzymał (podobnie jak inne jednostki artylerii) dopiero 26 maja 1938 r. na Polu Mokotowskim w Warszawie, kiedy to delegacji 10 Pułku Artylerii Lekkiej wręczył go gen. bryg. Tadeusz Kasprzycki (minister spraw wojskowych) – niestety sztandar pułku zaginął we wrześniu 1939 r.

⁵⁸ CAW WBH, 10 DP, sygn. I.313.10.18, Rozkaz dywizyjny nr 5 z 30 III 1934 r., poz. 2, brak paginacji.

29 kwietnia)⁵⁹. Trudno jednoznacznie rozstrzygnąć, którego dnia płk M. Zdzichowski zdał swemu następcy dowodzenie pułkiem. Według Z. Jaskulskiego miało to nastąpić 20 kwietnia, a więc w dniu zameldowania się w dowództwie 10 DP⁶⁰. Mogło tak być, lecz formalnie płk Zdzichowski pożegnał się z pułkiem i jego żołnierzami w rozkazie pułkowym z 1 maja 1934 r.: *Opuszczając pułk, którym dowodziłem od 1 X 1926 r. żegnam wszystkich oficerów, podoficerów i szeregowych i życzę powodzenia*⁶¹. Odwołanie ze stanowiska dowódcy 10 pal było związane z osiągnięciem przez niego wieku 50 lat i przeniesieniem go z dniem 30 czerwca 1934 r. w stan spoczynku. Zanim do tego doszło dowódca OK nr IV udzielił mu pełnopłatnego dwumiesięcznego urlopu (od 1 maja do 30 czerwca), po zakończeniu którego opuścił na stałe szeregi wojska – rozpoczynając nowy etap w swoim życiu⁶².

Stanął przed nim problem wybrania miejsca na osiedlenie się. Wybór padł na Lublin, lecz przyczyn tej decyzji nie udało się ustalić. Zamieszkał wraz z żoną w kamienicy położonej w centrum miasta przy ul. Zielnej 4 (obecnie ul. Feliksa Bieczyńskiego). Skupił się teraz na rozwijaniu swych wcześniejszych zainteresowań, na które nie miał dotąd czasu. Jeszcze jesienią 1934 r. zapisał się do Wolnej Szkoły Malarstwa i Rysunku w stolicy województwa lubelskiego przy ul. Bernardyńskiej 9, którą ukończył cztery lata później⁶³.

Swjej pasji malarskiej M. Zdzichowski poświęcił się z wielką energią. Został członkiem Związku Artystów-Plastyków „Krağ” w Lubinie, w którym zaczął aktywnie działać i prezentować swe prace na wystawach. Dla przykładu, na jednej z wystaw zorganizowanej w październiku 1938 r. przy ul. Szopena 11 w Lubinie był wśród dziewięciu autorów prezentowanych prac. Wśród kilkudziesięciu obrazów zwiedzający mogli obejrzeć siedem płócien olejnych autorstwa Michała Zdzichowskiego: „Akt I”, „Akt II”, „Pejzaż z Puław”, „Martwa natura z maską”, „Martwa natura – jarzyny”, „Głowa starca” i „Kobieta z dzbankiem”. Ich poziom artystyczny trudno ocenić historykowi. Zapewne malował je jedynie dla własnej

---

⁵⁹ CAW WBH, 10 DP, sygn. I.313.10.18, Rozkaz dywizyjny nr 6 z 10 IV 1934 r., poz. 1 i nr 8 z 24 IV 1934 r., poz. 2, brak paginacji; Dziennik Personalny Ministerstwa Spraw Wojskowych 1934, nr 11, s. 162.

⁶⁰ W. Jaskulski, *Pułkownik Michał Zdzichowski*, s. 124.

⁶¹ CAW WBH, 10 pal, sygn. I.322.10.22, Rozkaz dzienny nr 97 z 1 V 1934 r., brak paginacji.

⁶² CAW WBH, Dziennik Rozkazów Dowództwa OK nr IV Łódź 1934, nr 13, s. 2; Dziennik Personalny Ministerstwa Spraw Wojskowych 1934, nr 11, s. 144.

⁶³ I.J. Kamiński, *O sztuce w Lublinie*, [w:] *Lublin w dziejach i kulturze Polski*, red. Tadeusz Radzik i Adam Witusik, Lublin 1997, s. 305-306.

Obraz olejny autorstwa Michała Zdzichowskiego zaprezentowany na wystawie w Lublinie w październiku 1938 r. (źródło: *Wystawa Związku Artystów-Plastyków „Krag” w Lublinie październik 1938 r.*, Lublin 1938, s. 31).

przyjemności, gdyż będąc na wojskowej emeryturze nie musiał się martwić o sprawy finansowe, bowiem według danych z 1938 r. otrzymywał miesięcznie uposażenie emerytalne w wysokości 748 zł⁶⁴.

Po wybuchu II wojny światowej Zdzichowski został powołany do wojska w ramach mobilizacji powszechnej i 2 września otrzymał z Dowództwa OK nr II Lublin kartę mobilizacyjną z przydziałem na stanowisko dowódcy Ośrodka Zapasowego Artylerii Lekkiej nr 9. Formował się on w Brześciu nad Bugiem (w koszarach zajmowanych wcześniej przez 30 pal), toteż płk st. spocz. M. Zdzichowski udał się tam niezwłocznie i 5 września objął swe obowiązki, zajmując się w pierwszej kolejności organizowaniem ośrodka, który miał zostać sformowany w II fazie mobilizacji powszechnej. Jego zadaniem miało być sformowanie pododdziałów artylerii przewidzianych planem mobilizacyjnym „W”. Ośrodek ten – w myśl założeń mobilizacyjnych – miał się składać z dowództwa, baterii gospodarczej, dwóch baterii typu A, dwóch baterii armat typu B, po jednej baterii haubic typu A i B oraz baterii łączności. W składzie Ośrodka Zapasowego Artylerii Lekkiej nr 9 znalazły się również: Oddziały Zbierania Nadwyżek 9 pal, 20 pal i 30 pal⁶⁵.

Z uwagi na szybkie pogarszanie się sytuacji na froncie, dowódcy oddziałów zapasowych na obszarze OK nr IX Brześć otrzymali rozkaz przyspieszenia prac związanych z tworzeniem oddziałów i przygotowania ich do walki. Jednak 11 września Zdzichowski otrzymał kolejny rozkaz, by podległy mu ośrodek zapasowy przenieść do Kobrynia. Stamtąd, po wydzieleniu części bojowej, która pod dowództwem mjr Stanisława Olechowskiego weszła później w skład Dywizji „Kobryń” (Samodzielna Grupa Operacyjna „Polesie”), zasadnicza część ośrodka – wraz z jego dowódcą – otrzymała rozkaz dalszego marszu do Pińska. Po drodze Ośrodek Zapasowy Artylerii Lekkiej nr 9 uległ rozproszeniu, a jego pozostałości po przybyciu do wspomnianego miasta dostały się w ręce Armii

---

⁶⁴ CAW WBH, TAP Michał Zdzichowski, sygn. 37/52/1913, Pismo Departamentu Intendentury Ministerstwa Spraw Wojskowych do M. Zdzichowskiego w sprawie wysokości uposażenia emerytalnego z 16 V 1938 r., k. 46; *Wystawa Związku Artystów-Plastyków „Krag” w Lublinie październik 1938 r.*, Lublin 1938, s. 13 i 22 – w publikacji tej błędnie podano nazwisko Zdzichowskiego jako Zdziechowski).

⁶⁵ R. Rybka, K. Stepan, *Najlepsza broń. Plan mobilizacyjny „W” i jego ewolucja*, Warszawa 2010, s. 252 i 309. W pracy T. Kryski-Karskiego (*Materiały do historii Wojska Polskiego*, nr 19, Londyn 1986, s. 72) przy obsadzie Ośrodka Zapasowego Artylerii Lekkiej nr 4 nie podano nazwiska jego dowódcy.

Czerwonej (wkroczyła na ziemie polskie 17 września)⁶⁶. Nie wiemy, jakie były losy płk. Zdzichowskiego, lecz skoro nie dostał się do niewoli sowieckiej, to najprawdopodobniej również nie dotarł do Pińska. Sam na ten temat napisał po wojnie jedno zdanie: *W końcu września wróciłem do Lublina*⁶⁷. Podał także, że nie brał udziału w walkach i nie odniósł w 1939 r. żadnej rany czy kontuzji⁶⁸.

Ciekawą wzmiankę o płk. M. Zdzichowski zamieściła Alicja Strzelczyk-Brząskiewicz we wspomnieniach o swym ojcu kpt. Longinie Bobrowiczu, pracującym w 1939 r. w Wojskowym Instytucie Geograficznym w Warszawie. Dnia 5 września 1939 r. wyjechał on z Warszawy w składzie ewakuowanego tzw. Oddziału Pomiarowego I, przewożącego na pięciu ciężarówkach mapy i matryce do ich drukowania. Wieczorem konwój dotarł do Lublina, gdzie: *8 września Oddział Pomiarowy I przeżył ciężkie bombardowanie centrum Lublina. W tym czasie oficerowie Oddziału współpracowali z polskimi oddziałami wojska broniącymi Niemcom dostępu do Lublina, drukując dla nich mapy. Moi dziadkowie, mama ze mną i braciśzkiem Olgierdem przebywali w tych właśnie dniach w Lublinie, goszczeni przez przyjaciela dziadka em. płk. Michała Zdzichowskiego – wojskowego i uznanego malarza, oraz jego przemiłą żonę p. Lucyllę, nauczycielkę gry na pianinie. My również przeżyliśmy ciężkie bombardowanie Lublina, ale z ojcem się nie spotkaliśmy*⁶⁹. Powyższy cytat budzi jednak pewne wątpliwości, gdyż bombardowania Lublina miały miejsce w dniach 9, 13 i 17 września⁷⁰. Trudno jednak sądzić, by w tych dniach M. Zdzichowski przebywał w mieście. Był przecież dowódcą Ośrodka Zapasowego Artylerii Lekkiej nr 9, dlatego też rodzą się tu dwa logiczne wyjaśnienia: że kpt. L. Bobrowicz wraz

⁶⁶ L. Głowacki, *Działania wojenne na Lubelszczyźnie w roku 1939*, Lublin 1976, s. 233 i 236; SGO „Polesie” w dokumentach i wspomnieniach, Część 3, Dywizja „Kobryń”, Warszawa 2014, Dokument 266. Relacja mjr. Stanisława Olechowskiego, s. 549.

⁶⁷ CAW WBH, TAP Michał Zdzichowski, sygn. 37/52/1913, Życiorys z 15 V 1948 r., k. 17.

⁶⁸ CAW WBH, TAP Michał Zdzichowski, sygn. 37/52/1913, Zeszyt ewidencyjny z 1949 r., k. 11.

⁶⁹ <https://nowosci.com.pl/wierny-rozkazowi-do-konca-oto-wojenne-losy-ojca-spisane-przez-corke-album-rodzinny/ar/c1-14027037> (dostęp: 22 VI 2021).

⁷⁰ Szerzej o obronie Lublina i niemieckich nalotach; patrz: A.L. Gzella, *Bronili miasta i honoru*, Lublin 2000, s. 10-16; W. Białasiewicz, A.L. Gzella, *Bronili Lublina. Wrzesień 1939*, Lublin 1994, passim; T. Hawrylinka, *Obrona Lublina we wrześniu 1939 r.*, [w:] *Lublin we wrześniu 1939 roku. W 80. rocznicę obrony miasta. Materiały z konferencji zorganizowanej w Wojewódzkiej Bibliotece Publicznej im. Hieronima Łopacińskiego w Lublinie 9 września 1939 r.*, red. K. Żuk, Lublin 2019, s. 23-25; M. Emmerling, *Luftwaffe nad Polską 1939*, cz. II. *Kampfflieger*, Gdynia 2005, s. 183-185.

z rodziną zatrzymał się w tych dniach w mieszkaniu Zdzichowskiego, w którym gościła ich żona pułkownika bądź nastąpiło do pod koniec września 1939 r., kiedy to faktycznie powrócił on do Lubina. Trudno jednak tą kwestię jednoznacznie rozstrzygnąć.

Po przybyciu do miasta – wobec utraty emerytury wojskowej – warunki życia rodziny pułkownika stały się ciężkie. Celem zapewnienia środków na przeżycie żona Lucylla zaczęła udzielać płatnych lekcji gry na pianinie, a Michał – lekcji perspektywy malarskiej w Wolnej Szkole Malarstwa i Rysunku, którą ukończył rok przed wybuchem wojny. Ponadto małżonkowie zaczęli działać w tajnym nauczaniu. Michał udzielał lekcji matematyki z zakresu kursu gimnazjalnego, natomiast Lucylla nauczała historii i języka francuskiego. Niebawem przyszły jednak coraz trudniejsze czasy, bowiem rodzina została wysiedlona przez Niemców z mieszkania w centrum Lublina i musiała znaleźć nowe, choćby skromne lokum. Niestety, nic więcej na ten temat nie wiadomo, oprócz tego że i stamtąd została wysiedlona przez władze okupacyjne w 1942 r. W tej sytuacji małżonkowie zdecydowali się opuścić stolicę Lubelszczyzny i udali się do Puław, gdzie mieszkał młodszy brat Michała – Stefan Zdzichowski, będący księdzem w tamtejszej parafii. Pomógł im znaleźć niewielkie mieszkanie, co w tamtym czasie nie było łatwe. Tu Michał i Lucylla ponownie zaangażowali się w tajne nauczanie, które prowadzili do czasu oswobodzenia Puław spod okupacji niemieckiej przez Armię Czerwoną. Warto tu dodać, iż żaden z małżonków przez cały okres wojny nie brał czynnego udziału w konspiracji, jeśli nie liczyć tzw. tajnych kompletów. Jesienią 1944 r. rodzina przeniosła się do m. Zemborzyn pod Lublinem (kilka kilometrów na południe od miasta), a następnie powróciła do stolicy województwa lubelskiego. Trudno jednak jednoznacznie stwierdzić, gdzie zamieszkała, choć najprawdopodobniej w swym przedwojennym mieszkaniu przy ul. Zielnej ⁴⁷¹.

Zapewne M. Zdzichowski do nowej władzy narzuconej Polsce przez Związek Radziecki podchodził z nieufnością, ale przypuszczałnie także z nadzieją na poprawę warunków życia rodziny. Jako przedwojenny zawodowy oficer, nieangażujący się w okresie międzywojennym w działalność o charakterze politycznym i nieuczestniczący w konspiracji w czasie okupacji niemieckiej, mógł liczyć na przyjęcie do Wojska Polskiego i otrzymanie stałych poborów. To zapewne zdecydowało o jego powrocie do Lublina, gdzie 6 sierpnia 1945 r. zgłosił się ochotniczo w wieku 61 lat do Rejonowej Komendy Uzuppełnień

---

⁷¹ CAW WBH, TAP Michał Zdzichowski, sygn. 37/52/1913, Życiorys, k. 17-18.

Lublin-Miasto. Pomimo podeszłego wieku został przyjęty do czynnej służby wojskowej i dwa dni później otrzymał przydział do 1 Oficerskiej Szkoły Artylerii w Chełmie jako wykładowca sprzętu optyczno-mierniczego artylerii przeciwlotniczej. Wpływ na to miało jego bogate doświadczenie w zakresie nauczania artylerzystów oraz braki kadrowe w ówczesnym Wojsku Polskim. Później szkołę przeniesiono do Olsztyna, gdzie też płk M. Zdzychowski przeprowadził się z żoną. Dnia 31 grudnia 1945 r. – na podstawie dekretu Krajowej Rady Narodowej z 21 lipca 1944 r. i na wniosek Komisji Weryfikacyjnej przy Departamencie Personalnym – został rozkazem personalnym nr 1370 zatwierdzony w stopniu pułkownika w korpusie oficerów artylerii⁷². W tym też czasie otrzymał pierwszą w tzw. ludowym Wojsku Polskim opinię: *Za okres swej pracy w Szkole wykazał się jako taktowny, zdyscyplinowany i wykonawczy oficer. Nie patrząc na swój starszy wiek pracuje wytrwale i energicznie. Przygotowanie ogólnowojskowe dobre. Przygotowanie strzelecko-artyleryjskie – ze względu na dłuższe przebywanie w stanie spoczynku – posiada liczne niedociągnięcia. Metodą wykładania włada w stopniu zadowalającym. Dużo pracuje nad podwyższeniem swoich wiadomości z zakresu wyszkol. strzelecko-artyleryjskiego i nad ulepszeniem metodyki wykładania, wskutek czego w ostatnich czasach osiągnął w tym kierunku znaczne wyniki. [...] Posiadając dużą praktykę w dowodzeniu pododdziałami liniowymi, oraz mniejszą praktykę na stanowisku wykładowcy – celem jest wykorzystanie go w pracy liniowej na stanowisku dowódcy samodzielnego dywizjonu, lub w szkołach wojskowych na stanowisku zastępcy komendanta do spraw liniowych*⁷³. Zgodnie z sugestią zawartą w opinii 12 lutego 1946 r. został przeniesiony na stanowisko szefa sztabu Centrum Wyszkozenia Artylerii w Toruniu, gdzie zamieszkał z żoną przy ul. Koszarowej 29 m⁷⁴.

W czasie służby w tzw. ludowym Wojsku Polskim – jako przedwojenny oficer zawodowy – był poddany przez Informację Wojskową obserwacji jako potencjalny „element niepożądany”. On jednak poza wojskiem nie widział dla siebie miejsca, toteż robił wszystko, by pozostać w jego szeregach jak najdłużej. Nie angażując się również po II wojnie światowej w działalność mogącą zostać przez przełożonych ocenioną jak polityczna, wyrażał swe poparcie dla nowej władzy,

⁷² CAW WBH, TAP Michał Zdzychowski, sygn. 37/52/1913, Wyciąg z Dziennika Personalnego nr 56 z 1945 r. – Rozkaz personalny nr 1370 z 31 XII 1945 r., k. 26.

⁷³ CAW WBH, TAP Michał Zdzychowski, sygn. 37/52/1913, Charakterystyka służbowa z końca 1945 r., k. 21.

⁷⁴ CAW WBH, TAP Michał Zdzychowski, sygn. 37/52/1913, Zeszyt ewidencyjny z 1948 r., k. 4.

Pułkownik Michał Zdzichowski
– zdjęcie z drugiej połowy lat czterdziestych
(źródło: CAW WBH, TAP Michał Zdzichowski, sygn. 37/52/1913).

pisząc w życiorysie z 15 maja 1948 r.: *Jestem zwolennikiem demokracji ludowej i rządu Bloku Demokratycznego oraz ścisłego sojuszu ze Związkiem Radzieckim. Mam zamiłowanie do służby wojskowej i malarstwa*⁷⁵. Oczywiście trudno teraz stwierdzić, na ile to stwierdzenie było prawdziwe, a na ile wymuszone chę-

---

⁷⁵ CAW WBH, TAP Michał Zdzichowski, sygn. 37/52/1913, Życiorys z 15 V 1948 r., k. 18.

cią pozostania w szeregach armii, tym bardziej że podobne poglądy wyrażała w swych dokumentach większość ówczesnych oficerów. Jego przydatność w służbie wojskowej w opinii gen. bryg. Stanisława Grochoczyńskiego (komentanta Centrum Wyszkożenia Artylerii) z 25 czerwca 1946 r. została oceniona nie najlepiej, toteż nic dziwnego, że manifestowanie pozytywnego stosunku do nowej rzeczywistości mogło być swoistym koniunkturalizmem: *Autorytet u przełożonych i podwładnych – dostateczny [...]; dyscyplina – dostateczna; samodzielność – dostateczna; dbałość o swój oddział – dba bardzo o swą funkcję; zamiłowanie do służby wojskowej – dostateczna [...]; ocena ogólna – dobry; przydatność służbowa – może wypełnić obowiązki Szefa Sztabu C.W. Art. przy niestannym kierownictwie i pomocy*⁷⁶. Trzy miesiące później kolejny komendant gen. bryg. Artur Hulej w opinii z 25 września podkreślił z kolei duże zasługi płk. Zdzychowskiego w zakresie spraw związanych z właściwym funkcjonowaniem tej wojskowej placówki szkoleniowej, na co być może miało wpływ manifestowanie przez niego wiary w nowy ustrój państwowy: *Organizując pracę Sztabu w okresie reorganizacji C.W. Art., wykazał duże doświadczenie, nabyte długoletnią służbą na kolejnych stanowiskach do dowódcy pułku artylerii włącznie. Lojalny w stosunku do przełożonych i do swych obowiązków służbowych, pracuje wytrwale i energicznie. Zgrana praca Sztabu pod jego kierownictwem, przyczynia się wydatnie do należytego toku służby w Szkole. Zastępuje na odznaczenie go orderem „Odrodzenia Polski” IV kl⁷⁷. Nie musiał na to długo czekać, gdyż uchwałą Prezydium Krajowej Rady Narodowej z 6 grudnia 1946 r. został odznaczony Orderem Odrodzenia Polski IV klasy⁷⁸. Warto dodać, że pół roku wcześniej – w pierwszą rocznicę zakończenia II wojny światowej w Europie – został 9 maja 1946 r. również odznaczony Medalem Zwycięstwa i Wolności⁷⁹.*

W następnym roku (1947) objął 30 kwietnia funkcję kierownika Sekcji Naukowo-Doświadczalnej w Centrum Wyszkożenia Artylerii, a półtora roku później (1 grudnia 1948 r.) stanowisko szefa sztabu w Wyższej Szkole Artylerii w Toruniu, powstałej z przemianowania dotychczasowego Centrum Wyszkożenia Artylerii. Po roku pracy na tym stanowisku gen. bryg. A. Hulej (ówcze-

⁷⁶ CAW WBH, TAP Michał Zdzychowski, sygn. 37/52/1913, Karta opiniodawcza z 25 VI 1946 r., k. 19-20.

⁷⁷ CAW WBH, TAP Michał Zdzychowski, sygn. 37/52/1913, Wniosek odnaceniuowy do orderu „Odrodzenia Polski” z 25 IX 1946 r., k. 23.

⁷⁸ CAW WBH, TAP Michał Zdzychowski, sygn. 37/52/1913, Zaświadczeni o odnaceniu płk. M. Zdzychowskiego Orderem Odrodzenia Polski V klasy z 10 XII 1946 r., k. 28.

⁷⁹ CAW WBH, TAP Michał Zdzychowski, sygn. 37/52/1913, Dyplom o nadaniu płk. M. Zdzychowskiemu Medalu Zwycięstwa i Wolności z 9 V 1946 r., k. 29.

sny komendant Wyższej Szkoły Artylerii) nadal pozytywnie oceniał płk. Zdzichowskiego, pisząc 6 grudnia 1949 r.: *Politycznie rozwinięty, stosunek do władzy ludowej pozytywny. Jest zwolennikiem przyjaźni z Zw. Radzieckim i w wystąpieniach to podkreśla. Stosunek do aparatu pol.-wych. dobry. Uczciwy, prawdomówny, bezinteresowny, inteligentny. Posiada wielkie zamiłowanie do malarstwa i czas pozasłużbowy temu poświęca. Bez natogów. Stopa życiowa skromna odpowiadająca warunkom materialnym. Fizycznie zdrow i wytrwały. Mimo starszego wieku obowiązki swoje wykonuje sumiennie i energicznie*⁸⁰.

Wydawać by się mogło, że jego kariera wojskowa jeszcze nieco potrwa, lecz z uwagi na podeszły wiek skończyła się jeszcze w tym miesiącu. Po osiągnięciu przez płk. Zdzichowskiego wieku 65 lat Departament Personalny Ministerstwa Obrony Narodowej sporządził 14 grudnia 1949 r. wniosek o zwolnienie go z wojskowej służby zawodowej i przeniesienie w stan spoczynku. W uzasadnieniu napisano m.in.: *Z uwagi na podeszły wiek (1884 r.), oraz to, że płk Zdzichowski jako szef sztabu W. S. Art. miał wgląd w sprawy personalne, nie uzyskał zgody do pracy na tym odcinku. Ponieważ płk Zdzichowski nie może być wykorzystany na żadnym innym stanowisku, proponuję przenieść w stan spoczynku*⁸¹. Wniosek ten został jeszcze tego samego dnia zaaprobowany, o czym niezwłocznie poinformowano płk. Zdzichowskiego, który 15 grudnia zwrócił się do ministra obrony narodowej z prośbą o zezwolenie na noszenie munduru po przejściu w stan spoczynku, jednak została ona załatwiona odmownie (zezwolono mu jedynie na korzystanie z munduru po zdjęciu odznak i dystynkcji wojskowych). Formalnie decyzja o zwolnieniu z wojska została ogłoszona rozkazem Ministerstwa Obrony Narodowej z 13 stycznia 1950 r. Zgodnie z nim, został po raz drugi w swoim życiu przeniesiony w stan spoczynku z dniem 14 grudnia poprzedniego roku (rozkaz formalnie sankcjonował wcześniejszą decyzję). Dnia 20 stycznia 1950 r. został o tym poinformowany Państwowy Zakład Emerytalny w Warszawie, który miał wyliczyć uposażenia emerytalnego przysługującego mu od dnia 1 stycznia tego roku. Zakład pismem z 31 marca 1950 r. poinformował płk. M. Zdzichowskiego o przyznaniu mu miesięcznego uposażenia w wysokości 10 tys. zł⁸².

⁸⁰ CAW WBH, TAP Michał Zdzichowski, sygn. 37/52/1913, Charakterystyka służbowa z 6 XII 1949 r., k. 25.

⁸¹ CAW WBH, TAP Michał Zdzichowski, sygn. 37/52/1913, Wniosek Departamentu Personalnego Ministerstwa Obrony Narodowej o zwolnienie płk. M. Zdzichowskiego z Wojska Polskiego z 14 XII 1949 r., k. 64.

⁸² CAW WBH, TAP Michał Zdzichowski, sygn. 37/52/1913, Pismo Departamentu Personalnego Ministerstwa Obrony Narodowej do Państwowego Zakładu Emerytalnego

Lucylla Zdzychowska, żona płk. Michała Zdzychowskiego
– zdjęcie z drugiej połowy lat czterdziestych
(źródło: CAW WBH, TAP Michał Zdzychowski, sygn. 37/52/1913).

Po przejściu w stan spoczynku emerytowany pułkownik pozostał w Toruniu, gdzie mieszkał przez ostatnie lata swego życia. Niewątpliwie dużym ciosem dla niego była śmierć ukochanej żony Lucylli, która zmarła 23 lipca 1958 r. W kolejnych latach jego stan zdrowia pogarszał się, co było niewątpliwie nie tylko skutkiem starzenia się, lecz zapewne także efektem dramatycznych doświadczeń życiowych. Michał Zdzychowski zmarł 28 sierpnia 1962 r. i został pochowany w jednym grobie ze swą żoną na toruńskim Cmentarzu Garnizony (sektor H, rząd 10, grób nr 3), obecnie Cmentarza Komunalny nr 1⁸³.

---

w Warszawie z 20 I 1950 r., k. 43, Pismo komendanta Rejonowej Komendy Uzupelnień z 3 III 1950 r., k. 44 oraz Pismo Państwowego Zakładu Emerytalnego w Warszawie z 31 III 1950 r., k. 41.

⁸³ <https://torun.grobonet.com/grobonet/start.php?id=wyniki&name=Zdzychowski&submit=Szukaj> (dostęp: 28 VII 2020r.); <http://nieobecni.com.pl/index.php?s=grob&id=197340> (dostęp: 28 VII 2020).

Bibliografia

Źródła archiwalne

Centralne Archiwum Wojskowe Wojskowego Biura Historycznego w Warszawie akta personalne Michał Zdzichowski, sygn. sygn. 1125+8885 i sygn. 37/52/1913.

Departament Artylerii Ministerstwa Spraw Wojskowych, sygn. I.300.34.34. Dowództwo OK nr IV Łódź, sygn. I.371.4.123. 4 Grupa Artylerii, sygn. I.315.11.1.

10 DP, sygn. I.313.10.9, I.313.10.16, I.313.10.18.

10 pał, sygn. I.322.10.8, I.322.10.16, I.322.10.22.

Dziennik Rozkazów Dowództwa Okręgu Korpusu nr IV 1929, 1931, 1934.

Źródła drukowane

Bitwa Warszawska 13-28 VIII 1920. Dokumenty operacyjne, Część II (17-28 VIII), red. M. Tarczyński, Warszawa 1996.

Dziennik Personalny Ministerstwa Spraw Wojskowych 1920, 1921, 1922, 1926, 1928, 1933, 1934.

Dziennik Rozkazów Wojskowych Ministerstwa Spraw Wojskowych 1919, 1927, 1931

Kryśka-Karski T., *Materiały do historii Wojska Polskiego*, nr 19, Londyn 1986.

Lista starszeństwa oficerów zawodowych, Warszawa 1922.

Rocznik Oficerski 1923, Warszawa 1923.

Rocznik Oficerski 1924, Warszawa 1924.

Rocznik Oficerski 1932, Warszawa 1932.

Rybka R., Stepan K., *Najlepsza broń. Plan mobilizacyjny „W” i jego ewolucja*, Warszawa 2010.

SGO „Polesie” w dokumentach i wspomnieniach, Część 3, *Dywizja „Kobryń”*, Warszawa 2014.

Spis oficerów służących czynnie w dniu 1.6.21 r., Warszawa 1921.

Opracowania

B.M., *Szkoła młodszych oficerów artylerii w Toruniu*, „Przegląd Artyleryjski” 1924, nr 2, s. 68-70.

Białasiewicz W., Gzella A.L., *Bronili Lublina. Wrzesień 1939*, Lublin 1994.

Cieplewicz M., *Wojsko Polskie w latach 1921-1926*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1998.

Czernielewski K., Jarno W., *Garnizon łódzki Wojska Polskiego w latach 1918-1939*, Toruń 2008.

Dziewałtowski-Gintowt R., Taube K., *Zarys historii wojennej Pułku Morskiego*, Warszawa 1933.

Emmerling M., *Luftwaffe nad Polską 1939*, cz. II. *Kampfflieger*, Gdynia 2005.

Głowacki L., *Działania wojenne na Lubelszczyźnie w roku 1939*, Lublin 1976.

Gzella A.L., *Bronili miasta i honoru*, Lublin 2000.

Hawrylinka T., *Obrona Lublina we wrześniu 1939 r.*, [w:] *Lublin we wrześniu 1939 roku. W 80. rocznicę obrony miasta. Materiały z konferencji zorganizowanej w Wojewódzkiej Bibliotece Publicznej im. Hieronima Łopacińskiego w Lublinie 9 września 1939 r.*, red. K. Żuk, Lublin 2019, s. 21-31.

Jarno W., *10 Pułk Artylerii Lekkiej w latach 1919-1939. Zarys dziejów*, [w:] *Wśród dymu i ognia. Studia i materiały do dziejów artylerii polskiej i obcej*, Tom II, red. A. Smoliński, Toruń 2016, s. 211-273.

Jarno W., Kozłowski W., *10 Dywizja Piechoty w wojnie 1939 roku*, Pruszków 2016.

Jarno W., *Okręg Korpusu Wojska Polskiego nr IV Łódź 1918-1939*, Łódź 2001.

Jaskulski W., *Pułkownik Michał Zdzychowski (1884-1962). Żołnierz armii Drugiej Rzeczypospolitej. Przyczynek do biografii*, „Militaria Pomorskie. Zbiór studiów” 2011, T. 1, s. 85-124.

Kamiński I.J., *O sztuce w Lublinie*, [w:] *Lublin w dziejach i kulturze Polski*, red. T. Radzik, A. Witusik, Lublin 1997, s. 285-362.

Kuprianis A., *Kaniowski 10 Pułk Artylerii Lekkiej w Łodzi 1919-1939. Geneza, organizacja i jej zmiany, dyslokacja*, „Rocznik Łódzki” 2007, T. LIV, s. 89-103.

Kuprianis A., *Łódzka 4 Grupa Artylerii w latach 1929-1939*, Łódź 2010.

Łoś R., *Artyleria polska 1914-1939*, Warszawa 1991.

Ochociński P., *Departament Artylerii Ministerstwa Spraw Wojskowych 1927-1939*, Toruń 2017.

Satora K., *Opowieści wrześniowych sztandarów*, Warszawa 1990.

Wielecki H., Sieradzki R., *Wojsko Polskie 1921-1939. Odznaki pamiątkowe artylerii*, Pruszków 1997.

Wystawa Związku Artystów-Plastyków „Krag” w Lublinie październik 1938 r., Lublin 1938.

Zarzycki P., *10 Kaniowski Pułk Artylerii Lekkiej*, Pruszków 1997.

Zarzycki P., *8 Pułk Artylerii Ciężkiej*, Pruszków 2000.

Życie wojska D.O.K. IV i samorządu łódzkiego. Specjalny dodatek „Polski Zbrojnej”, Warszawa 1928.

Netografia

<https://nowosci.com.pl/wierny-rozkazowi-do-konca-oto-wojenne-losy-ojca-spisane-przez-corke-album-rodzinny/ar/c1-14027037> (dostęp: 22 VI 2021).

https://ria1914.info/index.php/16-я_артиллерийская_бригада (dostęp: 20 VII 2020).

<https://torun.grobonet.com/grobonet/start.php?id=wyniki&name=Zdzichowski&submit=Szukaj> (dostęp: 28 VII 2020r.); <http://nieobecni.com.pl/index.php?s=grob&id=197340> (dostęp: 28 VII 2020).

regiment.ru/reg/IV/B/16/1.htm (dostęp: 20 VII 2020 r.).

www.antologifo.narod.ru/pages/list/histore/ist16abr.htm (dostęp: 20 VII 2020).